

Miejsca pamięci krajów bałtyckich (pierwsza połowa XX w.)

Szkic do dziejów podwójnej „peryferii”¹

Litwa, Łotwa i Estonia zajmują w geopolitycznej układance Starego Kontynentu miejsce szczególne. Myślę, że nie będzie zbyt dużym uproszczeniem określenie krajów bałtyckich mianem podwójnej peryferii. Z jednej strony w aspekcie politycznym od 2004 r. państwa te bezdyskusyjnie stanowią peryferie Europy. Równocześnie w aspekcie kulturowym Litwa, Łotwa i Estonia znajdują się na pograniczu wpływów zachodniej kultury masowej i jej rosyjskiej redakcji. Pomimo czynionych przez oficjalne Wilno, Rygę i Tallinn wysiłków, by zaprezentować się jako kraje kultury zachodnioeuropejskiej, szerokiej obecności języka i kultury rosyjskiej (ciężko szerszej niż języka angielskiego) w krajach bałtyckich nie sposób nie zauważyć².

Sytuacja ta ma kilka istotnych następstw. Przynależność Litwy, Łotwy i Estonii do Unii Europejskiej i NATO z pewnością sprzyja zarówno ekonomicznemu rozwojowi krajów bałtyckich, jak i poprawie poczucia bezpieczeństwa ich mieszkańców. Pomimo tego obecne kierunki polityki rosyjskiej jasno pokazują, iż łotewska Łatgalia, a w jeszcze większym stopniu estońska Ida-Virumaa, może stanowić w przyszłości punkty zapalne w stosunkach Moskwy z Paktem Północnoatlantyckim. Akcesja krajów bałtyckich do NATO i UE dodatkowo sprawiła, iż zagadnienia bałtyckie coraz rzadziej omawiane są w ramach problematyki wschodnioeuropejskiej. Choć może się to wydawać paradoksalne, taka sytuacja prowadzi

---

¹ Określeniem „peryferie” posługuję się w znaczeniu opisowym, a nie wartościującym. O trafności tego terminu najlepiej świadczą smutne statystyki emigracji z krajów bałtyckich: *In the Baltics, Emigration and Demographic Decline*, [on-line] <http://www.stratfor.com/sample/analysis/baltics-emigration-and-demographic-decline>, dostęp: 18 VII 2014.

² Na Litwie rosyjskim posługuje się 44% mieszkańców, angielskim 21%, na Łotwie 63% i 27%, w Estonii 43% i 23%; <http://languageknowledge.eu/>, dostęp: 18 VII 2014.

do zmarginalizowania miejsca Litwy, Łotwy czy Estonii w dyskursie publicznym³. Można również zaryzykować stwierdzenie, iż – pomijając zainteresowanie niektórych krajów, takich jak Szwecja (kwestie bezpieczeństwa) czy Polska (problematyka mniejszości narodowej na Litwie) – sprawy bałtyckie nie zaprzążają szczególnej uwagi większości europejskich polityków. Dodatkowym problemem warunkującym peryferyjność regionu bałtyckiego, znakomicie widocznym na przykładzie Polski, jest nieznamość języków: litewskiego, łotewskiego i estońskiego w środowiskach naukowych i idąca za tym często niechęć do podejmowania tej tematyki⁴. Jej znakomitą obrazem jest stan polskiej historiografii dotyczący Łotwy i Estonii (sprawę litewską należy rozpatrywać oddzielnie ze względu na kontekst polsko-litewski). Wśród jej przykładów należy wyszczególnić monograficzne ujęcia estońskiej i łotewskiej wojny o niepodległość autorstwa Tomasza Paluszyńskiego⁵, kilka opracowań Piotra Łossowskiego⁶, świetne studium dziejów partyzantki antykomunistycznej i wojen pamięci z nią związanych Rafała Wnuka, Grzegorza Motyki, Adama F. Barana i Tomasza Stryka⁷. Oprócz tego powstało kilka podręczników o charakterze zarówno popularnym, jak i naukowym⁸. W porównaniu z zainteresowaniami Ukrainą czy nawet Białorusią jest to mniej niż mało.

Jeszcze gorzej wygląda sytuacja analityki politycznej dotyczącej tego regionu. Spośród 66 „Prac OSW” (najbardziej wyczerpujące raporty ośrodka) państwom bałtyckim poświęcono zaledwie jedno opracowanie (co więcej: z 2004 r.)⁹. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych swoje zainteresowanie sprawami bałtyckimi ograniczył (pomijam tutaj szkieletowe opracowania na tematy bieżące) do wydania polskiego przekładu skądinąd znakomitej *Historii państw bałtyckich* Andresa Kasekampa¹⁰. Pewnego rodzaju okolicznością sprzyjającą z kolei zainteresowaniom regionem bałtyckim jest fakt, iż wspomniana podwójna

³ Aby się o tym przekonać, wystarczy przeanalizować stopień zainteresowania Ośrodka Studiów Wschodnich czy „Nowej Europy Wschodniej” tym regionem, który nie przekracza zainteresowania Mołdawią (i daleko ustępuje Białorusi czy Ukrainie).

⁴ Możliwości opanowania języków krajów bałtyckich nie ma zresztą w Polsce zbyt wiele. Dobrą tego ilustracją jest oferta studiów filologicznych w naszym kraju: studia lituanistyczne prowadzi Uniwersytet Warszawski oraz Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przy czym ten ostatni uruchamia nabór na studia licencjackie i magisterskie co dwa lata, a w pozostałych latach – studia letonistyczne. Kierunku filologia estońska nie ma na żadnym z polskich uniwersytetów.

⁵ T. Paluszyński, *Walka o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999; idem, *Walka o niepodległość Estonii 1914-1920*, Poznań 2007.

⁶ P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934)*, Wrocław 1972; idem, *Łotwa nasz sąsiad. Stosunki polsko-łotewskie w latach 1918-1939*, Warszawa 1990; P. Łossowski, B. Makauskas, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934-1944*, red. nauk. i wstęp A. Koryn, Warszawa 2005.

⁷ G. Motyka [et al.], *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Gdańsk-Warszawa 2012.

⁸ J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, *Historia Państw Świata w XX Wieku*; idem, *Historia Estonii*, Wrocław 2002; I. T. Kolendo, *Łotwa – zarys dziejów narodu i państwa*, Łódź 2014.

⁹ J. Hyndle, M. Kutysz, *Rosyjskojęzyczni na Łotwie i w Estonii*, „Prace OSW” 2004, nr 14, s. 42-58.

¹⁰ A. Kasekamp, *Historia państw bałtyckich*, tłum. A. Żukowska-Maziarska, Warszawa 2013.

peryferyjność regionu sprawia, że relatywnie dużo opracowań, a także źródeł poświęconych Litwie, Łotwie i Estonii dostępnych jest w językach angielskim czy (zwłaszcza) rosyjskim¹¹.

Historia stanowi obecnie jeden z istotnych punktów zapalnych pomiędzy krajami bałtyckimi i Federacją Rosyjską. Wiele aspektów działań architektów rosyjskiej polityki pamięci przekonuje, że stopień aktywności Kremla na kierunku łotewskim czy estońskim można porównywać wyłącznie z działaniami propagandowymi Rosji wobec Ukrainy. Sytuacja ta dodatkowo uaktualnia potrzeby prowadzenia badań w zakresie historii najnowszej regionu oraz intensyfikacji analityki politycznej. Miejsca pamięci krajów bałtyckich związane z pierwszą połową XX w. stanowią jeden z kluczy do zrozumienia konfliktów o historię pomiędzy krajami bałtyckimi a Rosją oraz, w mniejszym stopniu, również między Litwą a Polską.

W prezentowanym poniżej katalogu staram się ukazać najważniejsze **kierunki polityki pamięci** w krajach bałtyckich związanych z wydarzeniami lat 1914-1953. W opracowaniu skupiam się wyłącznie na pamięci związanej z działalnością polityczną oraz wojсковą. Cezurę czasową wyznaczają wybuch I wojny światowej stanowiący początek walki o niepodległość Litwy, Łotwy i Estonii oraz śmierć Józefa Stalina zbiegająca się czasowo z faktycznym złamaniem oporu antykomunistycznego w krajach bałtyckich. Okres walki o uzyskanie niepodległości, krótkie doświadczenie własnej państwowości oraz desperacka walka o jej utrzymanie stanowią ważne punkty w pamięci mieszkańców krajów bałtyckich. Jeżeli spojrzymy na spis oficjalnie przyjętych przez Litwę, Łotwę i Estonię dni pamięci, zobaczymy, iż wydarzenia z tego okresu stanowią jeden z dwóch węzłów pamięci mieszkańców republik bałtyckich (drugim są wydarzenia związane z okresem Śpiewającej Rewolucji). W odróżnieniu od wydarzeń przełomu lat 80. i 90., pamięć o pierwszej połowie XX w. w krajach bałtyckich stanowi węzeł szczególnie poplątany. Obok pamięci narodów tytularnych w przestrzeni publicznej obecne są – niejednokrotnie wobec niej konkurencyjne – pamięci: rosyjska, żydowska i polska. Ich obecność nie jest znaczone oficjalnymi dniami pamięci, lecz odbywającymi się bez wsparcia państwa uroczystościami, wizytami zagranicznych dostojników czy aktywnością zagranicznych organizacji społecznych związaną z otwieraniem pomników lub cmentarzy.

Pamięć głównych grup etnicznych w krajach bałtyckich koncentruje się wokół następujących zagadnień:

- walka o niepodległość lat 1914-1920 r.;
- tradycja państwowa krajów bałtyckich w okresie międzywojennym;
- okupacja sowiecka w latach 1940-1941 oraz 1944-1991 (szczególna rola deportacji);
- opór antykomunistyczny partyzantów (Leśnych Braci);
- opór antykomunistyczny „pod cudzymi sztandarami” (narodowe dywizje Waffen-SS).

¹¹ Jeżeli chcielibyśmy zajmować się analityką bieżącą, warto zwrócić uwagę, że popularny portal internetowy DELFI działający we wszystkich trzech krajach bałtyckich posiada bardzo rozbudowaną wersję rosyjskojęzyczną. Dużo informacji można znaleźć również w rosyjskojęzycznej wersji legendarnej estońskiej gazety „Postimees”. Do tego należy dodać prasę mniejszości narodowych, która mimo tendencyjności zachowuje walory wartościowego źródła. Dużo mniej informacji zawierają serwisy prasowe prowadzone w języku angielskim.

Pamięć mniejszości narodowych odwołuje się z kolei do wydarzeń takich jak:

- walka Armii Czerwonej i partyzantki sowieckiej przeciw III Rzeszy (Rosjanie, Białorusini, Ukraińcy);
- Holocaust (lokalne wspólnoty żydowskie);
- represje niemieckie/litewskie i działalność Armii Krajowej (Polacy na Wileńszczyźnie).

Naszkicowany powyżej podział nie jest szczególnie ostry, gdyż przykładowo problem Holocaustu stanowi istotną kwestię dla wielu Łotyszy, a jeszcze istotniejszą dla decydentów łotewskiej polityki pamięci. Z kolei pamięć o żołnierzach walczących pod niemieckimi sztandarami na Łotwie (rzadziej w Estonii) najczęściej przybiera formy dalekie od heroizmu: zamiast narracji o walce z komunizmem słyszymy o tragedii żołnierzy przymusowo zmobilizowanych do 15 i 19 Dywizji Waffen-SS. Niektórych miejsc pamięci nie da się przypasować do żadnej kategorii, inne z kolei mogą z powodzeniem odnosić się do dwóch.

Opisane wyżej kierunki polityki pamięci staram się pokazać na przykładzie konkretnych miejsc: cmentarzy, pomników, tablic pamiątkowych, muzeów itp. Interesują mnie wyłącznie te, które ciągle zajmują żywe miejsce w pamięci mieszkańców krajów bałtyckich. Szczególnie staram się podkreślić znaczenie obiektów budzących konflikty (związanych m.in. z dywizjami Waffen-SS). Czynię to nie w celu uwiarygodnienia tez rosyjskiej polityki pamięci, lecz by czytelnik mógł samodzielnie ocenić, czy poszczególne miejsca rzeczywiście stanowią „błuznierstwo wobec pamięci ofiar faszyzmu” (jak nieraz oceniała rosyjska dyplomacja). Staram się również tam, gdzie jest to możliwe, na przykładzie miejsc pamięci pokazać różnicę w polityce władz wobec poszczególnych zagadnień. Znakomitą tego ilustracją może być kwestia Holocaustu, będąca ważnym elementem polityki pamięci na Łotwie, mniej istotnym na Litwie i marginalnym w Estonii. Przytoczone miejsca pamięci wojny o niepodległość oraz powiązane z okupacją sowiecką dotyczą oficjalnych obchodów bądź konkretnych dni pamięci obowiązujących w poszczególnych krajach bałtyckich. W kilku przypadkach zależało mi również na ukazaniu związku pomiędzy miejscami pamięci Łotwy i Estonii a lokalnym folklorem i mitologią (postać Lindy w pamięci estońskiej, Laczplesisa w łotewskiej). Jestem świadom, że taki wybór jest w znacznym stopniu uznaniowy (uniknąć tego można byłoby chyba tylko w przypadku przeprowadzenia szczegółowych badań socjologicznych). Głębiej zainteresowanych określonymi działaniami Wilna, Rygi czy Tallinna w zakresie polityki wobec pamięci odsyłam do opracowania T. Stryjka, który szczegółowo omówił kierunki polityki pamięci w krajach bałtyckich (a także na Białorusi i Ukrainie)¹².

Kończąc ten krótki wstęp, pozostaje mi wyrazić nadzieję, iż poniższe opracowanie w minimalnym chociażby stopniu przyczyni się do przełamania peryferyjnego postrzegania krajów bałtyckich w Polsce. Ten niesamowicie ważny z punktu geopolitycznego, ciekawy i piękny region z pewnością zasługuje na więcej uwagi.

¹² T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka [et al.], op. cit., s. 429-546.

Litwa

Nagrobek Juozasa Ambrazevičiausa – miejsce spoczynku rzeczywistego premiera litewskiego Rządu Tymczasowego powołanego z inicjatywy Frontu Aktywistów Litewskich (LAF) w rezultacie antysowieckiego wystąpienia, tzw. powstania czerwcowego, 23 czerwca 1941 r. Według szacunków litewskiej historiografii przeciwko Sowietaom z bronią w ręku stanęło wówczas 10-20 tys. Litwinów, z czego 600 poległo. Wydarzenia czerwca 1941 r. budzą kontrowersje, bowiem patriotycznemu zrywowi towarzyszyły pogromy Żydów. Tylko w Kownie, opanowanym przez LAF, zamordowano ich 3,5 tys. Do pogromów doszło również w innych miejscowościach Litwy¹³. Ponowny pochówek Ambrazevičiausa 20 maja 2012 r. w honorowej alei przy Kościele Zmartwychwstania Pańskiego w Kownie był możliwy dzięki decyzji litewskiego rządu zdominowanego przez konserwatystów (Związek Ojczyzny), który to przeznaczył na ten cel 30 tys. litów¹⁴. Protestowało wówczas m.in. rosyjskie MSZ¹⁵.

Obiekt memorialny powstania czerwcowego w Kownie wraz z Muzeum Deportacji i Oporu – mieszczący się w parku Pokoju w Kownie, na terenie byłego Starego Cmentarza zniszczonego w 1959 r. przez władzę sowiecką. Miejsce memorialne powstania czerwcowego ustanowiono w 1991 r. na pamiątkę pięćdziesięciolecia kontrowersyjnego zrywu niepodległościowego. Znajdujące się nieopodal, założone w 1993 r. z inicjatywy Związku Więźniów Politycznych i Zesłańców niewielkie Muzeum Zsyłki i Oporu poświęcone jest ofiarom sowieckich deportacji oraz oporowi antykomunistycznemu. Ta ostatnia kategoria obejmuje zarówno uczestników powstania czerwcowego (por. nagrobek Juozasa Ambrazevičiausa), jak i uczestników partyzantki antykomunistycznej w latach 1940-1941 oraz po 1944 r.¹⁶

Kompleks pamięci w Parku Pokoju Tuskulėnai – miejsce masowych mordów popełnianych przez KGB w parku niedaleko od ścisłego centrum Wilna. Do mordów dochodziło na terenie byłej siedziby NKGB-MWD znajdującej się przy ul. Aukų 2 nieopodal prospektu Giedymina, następnie ciała pod osłoną nocy przewożono na teren posesji Tuskulėnai, gdzie były palone. Poczas mordów trwających od 28 września 1944 r. aż do 16 kwietnia

¹³ V. Brandišauskas, *Anti-Soviet Resistance in 1940 and 1941 and the Revolt of June 1941*, [w:] *Anti-Soviet Resistance in Baltic States*, ed. A. Anušauskas, Vilnius 2006, s. 16-21; R. Wnuk, *Antysowieckie podziemie estońskie, łotewskie, litewskie, ukraińskie, białoruskie i polskie. Zarys dziejów i próba porównania*, [w:] G. Motyka [et al.], *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1944-1953*, Gdańsk-Warszawa 2012, s. 57; W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Warszawa 2012, s. 202-208.

¹⁴ *Литва: скандал вокруг перезахоронения бывшего премьера*, [on-line] http://www.bbc.co.uk/russian/international/2012/05/120517_lithuania_angers_jews.shtml, dostęp: 5 XI 2014.

¹⁵ *Ответ официального представителя МИД России А.К.Лукашевича на вопрос СМИ в связи с торжественным перезахоронением в Каунасе останков Ю.Амбразевичюса*, 21 V 2012, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newslines/916071A3C3E2172A44257A0500537A78, dostęp: 15 III 2014.

¹⁶ *Каунаский музей ссылки и сопротивления*, [on-line] <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=1719266&language=1>, dostęp: 15 III 2014.

1947 r. życie straciło 767 osób. Wśród ofiar było: 559 Litwinów, 56 Rosjan, 52 Polaków (liczni żołnierze Armii Krajowej), 38 Niemców i Austriaków, 32 Białorusinów, 18 Łotyszy, 9 Ukraińców oraz 9 przedstawicieli innych narodowości. Podczas prac ekshumacyjnych prowadzonych w latach 1994-1996 udało się odnaleźć szczątki 724 ofiar, spośród których 56 zidentyfikowano. W 2004 r. ustanowiono specjalną Kaplicę Kolumbarium, w której w skrzyniach zebrano prochy 717 ofiar. Tuskulėnai nie stało się miejscem, w którym zagraniczne delegacje składają kwiaty, ponieważ wśród ofiar znajdowały nie tylko niewinne ofiary represji stalinowskich, lecz również osoby zaangażowane w udział w zbrodniach na ludności żydowskiej. Kompleks odwiedzają jednak najważniejsi litewscy politycy, z głową państwa włącznie¹⁷.

Muzeum Ofiar Ludobójstwa – instytucja prowadzona przez Centrum Badań nad Ludobójstwem i Ruchem Oporu na Litwie. Muzeum otwarte w 1992 r. zostało ulokowane w dawnej siedzibie Gestapo i SD (1941-1944), a następnie NKWD-MWD-KGB Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w Wilnie, na prospekcie Giedymina. Organizację placówki należy wiązać z nowymi kierunkami w litewskiej polityce pamięci po odzyskaniu niepodległości (w kwietniu 1992 r. przyjęto ustawę uznającą równorzędność ludobójstwa sowieckiego i nazistowskiego względem mieszkańców Litwy)¹⁸. Ekspozycja koncentruje się na martyrologii litewskiej wspólnoty narodowej, ze szczególnym uwzględnieniem deportacji Litwinów na Syberię. Dopiero w 2011 r. niewielki fragment wystawy poświęcono martyrologii ludności żydowskiej (ten brak można tłumaczyć faktem równoległego funkcjonowania w Wilnie Muzeum Holocaustu). Brakuje również informacji o martyrologii Polaków na Litwie w okresie okupacji niemieckiej¹⁹. Należy jednak przyznać, że wiele danych dotyczących powyższych zagadnień zawartych jest w publikacjach sprzedawanych w muzealnym sklepiku.

Popiersie Generała Jonasa Žemaitisa „Vytautasa” – rzeźba legendarnego dowódcy partyzantki litewskiej, znajdująca się obecnie przed Ministerstwem Obrony Narodowej Republiki Litewskiej w Wilnie. Jonas Žemaitis był słynnym dowódcą litewskich Leśnych Braci, 16 lutego 1949 r. stanął na czele Ruchu Walki o Wolność Litwy – organizacji jednoczącej zdecentralizowany dotychczas opór litewskich partyzantów. Ta unifikacja ruchu partyzanckiego na Litwie pod koniec lat 40. miała w większym stopniu znaczenie symboliczne, bowiem w tym okresie opór Leśnych Braci w większości był już złamany. Dnia 30 maja 1953 r. J. Žemaitis został pojmany, a 26 listopada następnego roku zastrze-

¹⁷ R. Trackevskis, *The Manor of Horror. The Soviet Mass Graave in Vilnius*, Vilnius 2013, s. 10-32.

¹⁸ *Lietuvos Respublikos [statymas: Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą*, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=2006&p_tr2=2, dostęp: 5 XI 2014.

¹⁹ T. Stryjek, *Wojna po wojnie raz jeszcze. II wojna światowa i powojenne podziemie antysowieckie we współczesnej polityce wobec pamięci i w historiografii Litwy, Łotwy, Estonii, Białorusi i Ukrainy*, [w:] G. Motyka [et al.], *op. cit.*, s. 457.

lony w więzieniu Butyrki w Moskwie²⁰. Dnia 12 stycznia 1999 r. litewski parlament (Seimas) przyjął deklarację, w której uznał działalność Ruchu Walki o Wolność Litwy za kontynuację międzywojennego państwa litewskiego; usunął w ten sposób podstawy prawne LSRS. W tym samym roku popiersie J. Žemaitisa zostało umieszczone na cokole przed Ministerstwem Obrony Narodowej²¹. W lipcu 2009 r. Seimas zagłosował nawet za tym, aby uznać J. Žemaitisa za pełniącego obowiązki prezydenta Republiki²².

Pomnik w Ponarach – miejsce masowej zbrodni na ludności żydowskiej, polskiej oraz innych narodowości dokonanej przez Niemców i litewskich kolaborantów w latach 1941-1944. Eksterminacje w Ponarach prowadziły: niemieckie Einsatzkommando 9 kierowane przez dr. Alfreda Filberta, pododdział Einsatzkommando 3/A. Duży udział w zbrodniach miało również złożone z kolaborantów litewskich Sonderkommando (Ypatingas būrys) pod dowództwem esesmana Martina Weissa. Ogółem w Ponarach zamordowano około 80 tys. osób, w tym 70 tys. Żydów, 4 tys. jeńców sowieckich, 781 komunistów i aktywistów sowieckich, 1,5-2 tys. Polaków oraz około 40 osób narodowości romskiej²³. Kompleks memorialny i pobliskie muzeum powstały jeszcze w czasach sowieckich, w 1960 r. W 1985 r. kompleks został odnowiony. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości pojawiły się tabliczki w języku hebrajskim i jidysz poświęcone pomordowanym Żydom²⁴. W 2000 r. odsłonięto również kwaterę pomordowanych Polaków²⁵. Państwowe obchody przy pomniku w Ponarach odbywają się 23 września, w rocznicę likwidacji wileńskiego getta²⁶.

Monument w Kownie – miejsce największego masowego mordu na litewskich Żydach. Dnia 29 października 1941 r. Gestapo przeprowadziło selekcję więźniów kowieńskiego getta. Wybierano rodziny z dziećmi, osoby słabe psychicznie i chore. Tego dnia niemal 10 tys. Żydów wypędzono z getta i przetransportowano do miejsca o nazwie Dziewiąty Fort, gdzie dokonano zbrodni. Zgodnie z raportami niemieckimi życie straciło wówczas 9,2 tys. Żydów. Ogółem od 4 lipca do 11 grudnia 1941 r. zamordowano 26 tys. osób narodo-

²⁰ N. Gaškaitė Žemaitienė, *The Partisan War in Lithuania from 1944 to 1953*, [w:] *Anti-Soviet Resistance...*, s. 39-44.

²¹ *Law on The February 16, 1949 Declaration by The Council of The Movement of The Struggle for Freedom of Lithuania*, 12 I 1999, [on-line] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=90678&p_query=&p_tr2=2, dostęp: 15 III 2014.

²² В. Сафроновас, *О тенденциях политики воспоминания в современной Литве*, „Ab Imperio” 2009, nr. 3.

²³ M. Tomkiewicz, *Zbrodnie w Ponarach 1941-1944*, Warszawa-Gdańsk 2008, s. 290-296; por. M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941-lipiec 1944*, Warszawa 1993.

²⁴ *Gedenkstätte und Museum Ponary*, [on-line] <http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/123/Paneriai-Memorial-and-Museum>, dostęp: 5 XI 2014.

²⁵ A. Górski, *Ponary – miejsce kaźni Polaków i Żydów pod Wilnem*, [on-line] <http://www.kresy.pl/historia,ii-wojna-swiatowa?zobacz/ponary---miejsce-kazni-polakow-i-zydow-pod-wilnem#>, dostęp: 5 XI 2014.

²⁶ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 462.

wości żydowskiej²⁷. Obiekt poświęcony ofiarom tej zbrodni został wzniesiony w 1984 r. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości na terenie kompleksu pojawiły się tablice odnoszące się również do martyrologii ludności żydowskiej²⁸.

Niestety, współcześnie miejsce to nie spełnia swojej funkcji należycie. Skupienie litewskiego dyskursu pamięci wokół problematyki zbrodni sowieckiej w pewien sposób umniejsza znaczenie Holocaustu. Co więcej, liczne tereny zielone wokół pomników prowokują do traktowania tego miejsca (zwłaszcza przez młodzież) w sposób daleki od powagi, która powinna być mu właściwa.

Państwowe Muzeum Żydowskie w Wilnie im. Gaona – podzielona na kilka zasadniczych oddziałów instytucja zajmująca się ogółem dziedzictwa kultury żydowskiej na Litwie. Muzeum kontynuuje tradycję placówek zajmujących się historią i kulturą Żydów, które w okresie międzywojennym funkcjonowały zarówno w Wilnie, jak i w Kownie. Współcześnie problematyce Holocaustu oraz stosunków litewsko-żydowskich poświęcone są wybrane ekspozycje w niemal wszystkich oddziałach muzeum. W Centrum Tolerancji przy ul. Naugarduko 10/2 poruszane są następujące tematy: „Ocalałe Litewskie i Żydowskie Dzieci Litwy mówią o Holocaustie” (na zdjęciu) oraz „Życie Żydowskie na Litwie”. Wystawa bezpośrednio poświęcona Holocaustowi znajduje się przy ul. Pamėnkalnio 12. Niewielką ekspozycję muzeum można oglądać również w Ponarach. Cele muzeum sprowadzają się do sprzyjania postawom tolerancji i dialogu pomiędzy różnymi wizjami przeszłości, w nawiązaniu do tragicznych wydarzeń pierwszej połowy XX w.²⁹

Dawny Pałac Prezydencki – znajdująca się w Kownie przy ul. Wileńskiej 33 była rezydencja prezydentów Litwy, pełniąca tę funkcję w latach 1919-1940. Dawna siedziba litewskiej głowy państwa znajdowała się w neobarokowym budynku wybudowanym w połowie XIX w. Przed pałacem znajdują się pomniki trzech prezydentów Litwy z okresu międzywojennego: Antanasa Smetony (1919-1920 oraz 1926-1940), Aleksandrasa Stulginskisa (1922-1926) i Kazysa Grinusa (czerwiec-grudzień 1926). Ostatnie spotkanie Rządu Republiki Litewskiej odbyło się w pałacu w przeddzień inwazji sowieckiej 15 czerwca 1940 r. Obecnie budynek pełni funkcję oddziału Państwowego Muzeum Sztuki im. M. K. Čiurlionisa. Stała ekspozycja poświęcona jest okresowi państwowości pierwszej Republiki Litewskiej. Przekształcenie pałacu w muzeum stało się możliwe dzięki odzyskaniu niepodległości przez państwo litewskie³⁰.

²⁷ A. Bubnys, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius 2011, s. 11.

²⁸ *Museum und Gedenkstätte IX*. Fort, [on-line] <http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/69/IX-Fort-Museum-and-Memorial-Site>, dostęp: 5 XI 2014.

²⁹ <http://www.jmuseum.lt>, dostęp: 15 III 2014.

³⁰ *The former residence of the President of the Republic of Lithuania*, [on-line] <http://www.istorineprezidentura.lt/index.php?content=54&lang=en>, dostęp: 15 III 2014.

Mauzoleum Matka i Serce Syna – miejsce pośród kwatery wojskowej polskich legionistów, przylegającej do tzw. starej części cmentarza na Rossie, w którym zgodnie z ostatnią wolą Józefa Piłsudskiego, złożono jego serce, a także ciało jego matki. Po śmierci Marszałka jego serce zostało umieszczone w prowizorycznej szklanej urnie, którą przeniesiono tymczasowo do kaplicy przy kościele św. Teresy w Wilnie (oczekiwano wówczas na przebudowę kwatery wojskowej). W tym samym miejscu złożono ciało matki J. Piłsudskiego, ekshumowane wcześniej na cmentarzu w Sugintach. Ostatecznie, po ukończeniu przebudowy, w rocznicę śmierci Marszałka, 12 maja 1935 r. dokonano uroczystego złożenia do grobu jego serca i prochów jego matki³¹. Obecnie mauzoleum budzi kontrowersje wśród przedstawicieli radykalnych środowisk nacjonalistycznych na Litwie i już kilkakrotnie było celem aktów wandalizmu³².

Łotwa

Pomnik Wolności – jeden z najważniejszych symboli niepodległości Łotwy. Został wybudowany według projektu Kārļa Zāle i ostatecznie odsłonięty 18 listopada 1935 r., w rocznicę ogłoszenia niepodległości Łotwy³³. Pierwotnie monument miał uczcić poległych w wojnie o niepodległość Łotwy, obecnie wszakże jawi się jako jeden z najważniejszych symboli łotewskiej państwowości. U podnóża pomnika znajduje się 13 płaskorzeźb przedstawiających epizody z historii kraju, zaś na szczycie cokołu – figura młodej kobiety trzymającej w rękach trzy gwiazdy, symbolizujące trzy historyczne części Łotwy (Liwonię, Kurlandię i Łatgalię). W czasach sowieckich kilkakrotnie rozważano demontaż pomnika, ostatecznie jednak do tego nie doszło. W okresie tym pomnik interpretowano następująco: „Matka Rosja” trzyma trzy republiki bałtyckie. Dnia 14 czerwca 1987 r., w rocznicę zsyłki z 1941 r., pod pomnikiem odbyła się pierwsza antysowiecka demonstracja na Łotwie, w której wzięło udział 5 tys. osób.

Przy pomniku odbywają się wszystkie najważniejsze uroczystości państwowe, przede wszystkim w Dzień Niepodległości 18 listopada, a także w Dzień Łaczplesisa. Z kolei 16 marca pod Pomnikiem Wolności są składane kwiaty, co ma upamiętniać żołnierzy Łotewskiego Legionu Waffen-SS. Wówczas też zazwyczaj odbywają się akcje protestacyjne zwolenników pamięci postsowieckiej. Pod pomnikiem pełni służbę warta honorowa³⁴.

³¹ A. Durejko, A. Srebrakowski, *Matka i Serce Syna*, [on-line] <http://urbaniakjerzy.republika.pl/ziuk/matka.htm>, dostęp: 15 III 2014.

³² A. Radczenko, *Profanacja mauzoleum Piłsudskiego na Rossie*, [on-line] <http://politykawschodnia.pl/index.php/tag/profanacja-mauzoleum-pilsudskiego-na-rossie/>, dostęp: 15 III 2014.

³³ *История Латвии – XX век*, Рига 2005, s. 215.

³⁴ *Памятник Свободы – символ Риги и Латвии*, [on-line] <http://riga2014.org/rus/news/21179-pamiatnik-svobody-simvol-righi-i-latvii>, dostęp: 15 III 2014.

Pomnik Wyzwolicielei Rygi – znajdujący się w tzw. Paradaugawie pomnik upamiętniający żołnierzy sowieckich, którzy zajęli Rygę, kładąc tym samym kres okupacji niemieckiej. Warto przypomnieć, że w miejscu, gdzie obecnie stoi monument, 3 lutego 1946 r. powieszono Friedricha Jeckelna (m.in. kata Rumbuli – patrz niżej) oraz innych nazistowskich zbrodniarzy wojennych. Monument został ostatecznie odsłonięty w listopadzie 1985 r. Pomnik ma 79 m wysokości, a kształt jego przekroju to gwiazda – pięć ramion symbolizuje pięć lat walki. Obiekt uzupełniają figury Matki-Ojczyzny i żołnierzy-wyzwolicielei. Pomnik ten jest głównym miejscem pamięci rosyjskiej mniejszości mieszkającej w Rydze³⁵. Corocznie odbywają się tu uroczystości gromadzące zwolenników pamięci sowieckiej, zarówno w Dzień Zwycięstwa (9 maja), jak i w rocznicę wyzwolenia Rygi³⁶. Pomnik wywołuje liczne kontrowersje, regularnie pojawiają się propozycje jego demontażu, a w 1997 r. aktywista łotewskiego Pērkonkrusts Igors Šiškins podjął nawet próbę wysadzenia monumentu. Niemniej jednak w Rydze nie doszło nigdy do tak dramatycznych wydarzeń jak w Tallinnie, a przeprowadzane badania opinii publicznej pokazują, że zdecydowana większość mieszkańców Rygi jest przeciwna usunięciu monumentu³⁷.

Cmentarz Braterski w Rydze – największa tego typu nekropolia na Łotwie, wybudowana w dwudziestoleciu międzywojennym według projektu Andrejsa Zeidaksa. Głównym rzeźbiarzem memoriału był Kārlis Zāle, autor Pomnika Wolności w Rydze. Obecnie na Cmentarzu Braterskim spoczywa ponad 2 tys. żołnierzy. Główną grupę stanowią uczestnicy walk o niepodległość Łotwy w latach 1915-1920. Oprócz nich chowano tam również Czerwonych Strzelców Łotewskich w 1919 r. i żołnierzy łotewskiej armii w dwudziestoleciu międzywojennym, a po II wojnie światowej cmentarz stał się miejscem spoczynku żołnierzy Armii Czerwonej oraz partyzantów sowieckich. W pierwszych latach niepodległości Łotwy pochowano na nim także niewielką grupkę Łotyszów służących w niemieckich dywizjach Waffen-SS podczas II wojny światowej, wśród nich generalnego inspektora Łotewskiego Legionu Rūdolfsa Bangerskisa oraz Voldemārsa Veissa³⁸. Nekropolia, którą możemy zobaczyć dzisiaj, była budowana przez niemal cały okres niepodległości Republiki Łotewskiej. Prace rozpoczęły się na dekadę przed przewrotem Ulmanisa (1924), a zakończyły dwa lata po wprowadzeniu rządów autorytarnych (1936)³⁹.

³⁵ Н. Сурин, О. Язев, *Памятник советским воинам-освободителям и Парк Победы в Риге*, [w:] Прибалтийские русские: история в памятниках культуры (1710-2010), ред. А. В. Гапоненко, Рига 2010, s. 600-603.

³⁶ Por. K. Ločmele, O. Procevska, V. Zelče, *Celebrations, Commemorative Dates and Related Rituals: Soviet Experience, its Transformation and Contemporary Victory Day Celebrations in Russia and Latvia*, [w:] *Geopolitics of History in Latvian-Russian relations*, ed. N. Muižnieks, Riga 2011, s. 109-138.

³⁷ *Большинство жителей Риги снова высказались за сохранение памятника Советским воинам-освободителям, показал опрос*, [on-line] <http://www.newsru.com/world/02jan2014/monum.html>, dostęp: 25 III 2014.

³⁸ *Рижское Братское кладбище*, [on-line] <http://latvjustrelniaki.lv/ru/kuljtura--muzei-99947/rizhscoe-bratscoe-kladbische-112393>, dostęp: 15 III 2014.

³⁹ *История Латвии...*, s. 215.

Cmentarz wojenny w Lestene – drugi największy cmentarz wojenny na Łotwie, znajdujący się we wsi Lestene u wrót Kurlandii, w rejonie Tukums, 70 km na zachód od Rygi. Spoczywają na nim przede wszystkim żołnierze łotewscy walczący w szeregach 19 Dywizji Waffen-SS przeciwko Sowieciom w tzw. „kurlandzkim kotle” w pierwszej połowie 1945 r. oraz członkowie innych antysowieckich formacji. Memoriał został odsłonięty 27 września 2003 r. W ceremonii otwarcia wzięli udział liczni politycy i wojskowi (m.in. minister zdrowia Ingrīda Circene oraz generał armii łotewskiej Raimonds Graube)⁴⁰. W centrum nekropolii znajduje się tradycyjna figura Matki Łotwy, nawiązująca do łotewskich tradycji ludowych, a u jej podnóża – grób nieznanego żołnierza z inskrypcją: „Oczekujemy zmartwychwstania w sprawiedliwości”. Obok cmentarza stoi kościół ewangelicki. Jako ciekawostkę można podać, że miejsce to jest również przedmiotem zainteresowania okultystów⁴¹.

Lestene jest jednym z dwóch miejsc (obok centrum Rygi), w którym 16 marca odbywają się obchody upamiętniające Łotewski Legion. Bywa też odwiedzane przez deputowanych Sejmu, a nawet członków rządu (lecz nie prezydenta i premiera), ale wyłącznie w Dzień Zwycięstwa nad Nazizmem i Pamięci Ofiar II wojny światowej (8 maja)⁴².

Pomnik obrońców Bauski – pomnik „obrońców Bauski przed drugą okupacją sowiecką 1944.29.07 – 14.09”, w rzeczywistości jedyny pomnik na Łotwie poświęcony łotewskim żołnierzom walczącym w szeregach dywizji Waffen-SS. Znajduje się w Bausce na południu Łotwy. U podstawy pomnika wyryto słowa międzywojennego dyktatora Republiki Łotewskiej Kārlisa Ulmanisa: „Łotwa powinna być państwem łotewskim”. Monument, sponsorowany przez lidera organizacji Daugavas Vanagi Imantsa Zeltnša, wzniesiono we wrześniu 2012 r.⁴³ Biorąc pod uwagę kontrowersje wokół bałtyckich dywizji Waffen-SS, postawienie pomnika wywołało stosunkowo duży oddźwięk międzynarodowy. Protestowała nie tylko Rosja, tradycyjnie krytyczna wobec jakichkolwiek prób rehabilitacji Łotyszów w niemieckich mundurach, lecz również Białoruś i Izrael⁴⁴.

Figura Laczplesisa na fasadzie łotewskiego sejmu – korzenie postaci Laczplesisa (imię oznacza: „ten, który rozdarł niedźwiedzia”) sięgają łotewskich legend i sag opowiadających o bohaterskich wyczynach syna człowieka i niedźwiedzicy. Nową popularność i zarazem

⁴⁰ Н. Кабанов, *Застенчивый реванизизм*, [on-line] <http://rus.delfi.lv/archive/zastenchiviy-peva-nshizm.d?id=6415467>, dostęp: 5 XI 2014.

⁴¹ <http://qrok.net/13402-prizraki-yesyesovskogo-kladbishha.html>, dostęp: 15 III 2014.

⁴² T. Stryjek, *op. cit.*, s. 478.

⁴³ *Спонсор памятника эсэсовцам в Бауске: Немцы помогли нам выгнать русских*, [on-line] <http://www.rosbalt.ru/exussr/2012/09/24/1037929.html>, dostęp: 5 XI 2014.

⁴⁴ *Ответ официального представителя МИД России А.К.Лукашевича на вопрос СМИ в связи с установкой в Латвии памятника бывшим эсэсовцам*, 18 IX 2012, [on-line] http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newslne/07030E5D421BDEBA44257A7D003AC045, dostęp: 15 III 2014; *Заявление начальника управления информации – пресс-секретаря МИД Андрея Савиных в связи с установкой в Латвии монумента преступникам из латышсконо легиона СС*, 19 IX 2012, [on-line] http://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/c313be0ae64cfad7.html, dostęp: 15 III 2014; *Авигдор Либерман от имени правительства Израиля выразил протест Латвии из-за героизации нацистов*, 5 XII 2012, [on-line] <http://evreiskiy.kiev.ua/avigdor-liberman-ot-imeni-pravitelstva-11871.html>, dostęp: 15 III 2014.

nowy sens postać ta zyskała dzięki Andrejsowi Pumpursowi, który w 1888 r. wydał epos *Laczplesis*, rychło uznany za łotewski epos narodowy. Pumpurs w swoim utworze przeniósł treść dawnych legend w epokę przełomu XII i XIII w., kiedy to Łotysze zmuszeni byli stawiać czoło ekspansji niemieckiej. Stanowiło to wyraz budzącego się łotewskiego ruchu narodowego, budującego swoją tożsamość w opozycji do Niemców⁴⁵. Po rekonstrukcji budynku sejmu, strawionego w pożarze, w 1922 r. na fasadzie znalazła się figura autorstwa Richarda Maursa⁴⁶. Figura ta tkwiła w tym miejscu aż do II wojny światowej, kiedy to zaginęła. W 2007 r. jej kopia powróciła na fasadę budynku⁴⁷.

Postać Laczplesisa ma obecnie duże znaczenie dla pamięci narodowej Łotyszy, stając swoistą metaforą poświęcenia, odwagi i bohaterstwa. Wystarczy wspomnieć, że dzień Pamięci Bojowników o Wolność 11 listopada obchodzony na pamiątkę zwycięstwa nad armią niemiecko-rosyjską pod Rygą jest popularnie nazywany Dniem Laczplesisa, Order Laczplesisa jest najwyższym odznaczeniem wojskowym, a niektóre pomniki wojny o niepodległość Łotwy (np. w Jełgawie) mają formę mitycznego bohatera.

Pomnik wojny o niepodległość Łotwy – jeden z licznych na Łotwie monumentów wojny o niepodległość, położony w mieście rejonowym Kieś (Cēsis), kilkadziesiąt kilometrów na północ od Rygi. Wyjątkowe znaczenie tego monumentu wynika z faktu, iż właśnie pod tym miastem doszło do przełomowego dla łotewskiej wojny o niepodległość starcia: wojska łotewsko-estońskie pokonały tu armię rosyjsko-niemiecką 22 czerwca 1919 r. Obecnie w rocznicę tego wydarzenia na Łotwie obchodzi się Dzień Bohaterów⁴⁸. Bitwa pod Cēsis ma charakter dnia pamięci również w sąsiedniej Estonii, z tą różnicą, że uroczystości odbywają się tam 23 czerwca⁴⁹. Widoczny na zdjęciu pomnik powstał w 1924 r. W 1951 r. monument usunięto, a na jego miejscu pojawiła figura Lenina. Po odzyskaniu przez Łotwę niepodległości Lenina usunięto (powalony pomnik znajduje się na terenie pobliskiego zamku), a 22 czerwca 1998 r., w 79 rocznicę bitwy, odsłonięto nowy monument. Na pomniku znajduje się inskrypcja w językach łotewskim i estońskim:

„Słońce wschodzi od miecza.

1919-1920.

Naszym poległym bohaterom”⁵⁰.

Pomnik Kārlisa Ulmanisa w Rydze – monument upamiętniający autorytarnego przywódcę (od 15 maja 1934 r.) międzywojennej Łotwy, ustanowiony z prywatnych dotacji w 2003 r. Znajduje się na rogu ul. Krišjānisa Valdemārsa i bulwaru Jānisa Rainisa, na-

⁴⁵ T. Navickas, T. Paluszyński, *Andrejs Pumpurs i korzenie Laczplesisa*, [w:] A. Pumpurs, *Laczplesis czyli ten co rozdarł niedźwiedzia (łotewski gardzina). Epos narodowy Łotyszów*, Poznań 2006, s. 11-16.

⁴⁶ *Забутый скульптор Рихард Маурс*, [on-line] http://www.rigacv.lv/articles_maurs, dostęp: 15 III 2014.

⁴⁷ *Сейм*, [on-line] <http://riga.zurbu.net/t/48>, dostęp: 15 III 2014.

⁴⁸ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 490.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 512.

⁵⁰ *Cesis Battle Monument*, [on-line] <http://sites-of-memory.de/main/cesis.html>, dostęp: 15 III 2014.

przeciwko gmachu łotewskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, w miejscu, w którym Ulmanis urzędował przez wiele lat.

Dnia 15 maja, w rocznicę przewrotu, zwolennicy Sojuszu Narodowego (Wszystko dla Łotwy – Dla Ojczyzny i Wolności/Łotewski Narodowy Ruch Niepodległości) uczestniczą w uroczystościach upamiętniających autorytarnego przywódcę Łotwy⁵¹. Taka forma pamięci budzi zrozumiały sprzeciw w szerokich kręgach społeczeństwa łotewskiego⁵².

Kompleks memorialny przy stacji kolejowej Torņakalna – miejsce upamiętniające dwie największe deportacje, do których doszło 14 czerwca 1941 r. oraz 25 marca 1949 r. W trakcie pierwszej zsyłki represjonowano ponad 15 tys. mieszkańców przedwojennej Republiki Łotewskiej. Podczas drugiej – na Syberię wywieziono przeszło 42 tys. osób⁵³. Pierwszy pamiątkowy głaz postawiono w tym miejscu już w 1990 r. Bydłęcy wagon (taki sam jak te, w których wywożono ludzi z Torņakalna) został ustanowiony w tym miejscu w 1996 r. dla upamiętnienia ofiar pierwszej zsyłki sowieckiej. Pomnik wybudowano ze środków Frontu Ludowego Łotwy⁵⁴. Po drugiej stronie stacji znajduje się również memoriał ofiar komunizmu.

Sowieckie zsyłki mają ogromne znaczenie dla pamięci Łotyszy, o czym świadczy fakt, że zarówno 25 marca, jak i 14 czerwca mają status narodowych dni pamięci. 14 czerwca jest dniem pamięci także w pozostałych republikach bałtyckich⁵⁵.

Pomnik w Salaspils – obiekt memorialny znajdujący na terenie byłego niemieckiego obozu koncentracyjnego, 18 km na południowy wschód od Rygi. Liczba ofiar obozu w Salaspils pozostaje przedmiotem sporu pomiędzy historiografią zachodnioeuropejską, która przyjmuje kilka tysięcy⁵⁶, a niektórymi badaczami rosyjskimi, którzy w ślad za historiografią sowiecką podnoszą liczbę ofiar do 100 tys.⁵⁷ W 1967 r. na terenie byłego obozu ustanowiono kompleks memorialny. Nad arką, przez którą wchodzi się na teren obiektu, znajduje się napis w języku łotewskim: „Za tymi wrotami krzyczy ziemia”. Szczególnie silna jest pamięć

⁵¹ *Националисты в Риге отметили годовщину переворота Ульманиса*, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/nacionaly-v-rige-otmetili-godovschinu-perevorota-ulmanisa.d?id=43318507>, dostęp: 15 III 2014.

⁵² *Историки осуждают нацобъединение за празднование противоречивой годовщины*, [on-line] <http://rus.delfi.lv/news/daily/politics/istoriki-osuzhdajut-nacobedinenie-za-prazdnovanie-protivorechivoj-godovschiny.d?id=43318121>, dostęp: 15 III 2014.

⁵³ G. Motyka, *Zwalczanie podziemia antykomunistycznego przez władze sowieckie – podobieństwa i różne sytuacje w poszczególnych republikach związkowych*, [w:] G. Motyka [et al.], *op. cit.*, s. 276.

⁵⁴ *Памятник гражданам Латвии, депортированным 14 июня 1941 г.*, [on-line] <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=100&pic=1>, dostęp: 5 XI 2014.

⁵⁵ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 512.

⁵⁶ *Gedenkstätte Salaspils*, [on-line] <http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/79/Salaspils-Memorial>, dostęp: 15 III 2014.

⁵⁷ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 490.

o dzieciach, które zginęły w Salaspils, wyrażona w zabawkach przynoszonych i pozostawianych pod monumentami.

W 2005 r. kwestia Salaspils stała się przedmiotem sporu łotewsko-rosyjskiego. Prezydent Łotwy Vaira Vīķe-Freiberga, podczas 60 rocznicy wyzwolenia obozu Auschwitz-Birkenau, 27 stycznia tego roku, podarowała rosyjskiemu przywódcy Władimirowi Putinowi książkę *Historia Łotwy w XX wieku*, opracowaną przez grupę łotewskich historyków. W pracy tej znalazł się niewątpliwy błąd: znajdujący się w niej rysunek obozu Salaspils został zgodnie z niemiecką nazwą opisany słowami „obóz pracy i edukacji”. Rosyjskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych oceniło to jako próbę pomniejszenia rangi zbrodni z czasów niemieckich⁵⁸.

Monument Bikernieki – jedno z największych na Łotwie miejsc kaźni ludności żydowskiej. W latach 1941-1944 Niemcy zamordowali tutaj co najmniej 30 tys. osób, w tym ok. 20 tys. Żydów (pozostałe ofiary stanowili sowieccy jeńcy wojenni oraz więźniowie polityczni). Do pierwszego masowego mordu w lesie Bikernieki doszło 3 lipca 1941 r.; zgładzono wówczas 4 tys. Żydów oraz 1 tys. ludności nieżydowskiej. Ogółem w 1941 r. na tym terenie zamordowano 8 tys. Żydów⁵⁹. Po niemal zupełnym „oczyszczeniu” Łotwy z ludności żydowskiej (patrz: Kompleks memorialny w Rumbuli) w grudniu 1941 r., rozpoczęto zwożenie Żydów z Niemiec i Austrii na terytorium kraju. Transporty te trwały aż do grudnia 1942 r. Większość deportowanych została zamordowana w lesie Bikernieki bez wcześniejszego osadzenia w getcie ryskim⁶⁰. W 1943 r. zamordowano tu tych Żydów, których nie przeniesiono z ryskiego getta do obozu koncentracyjnego w Kaiserwaldzie⁶¹.

Obecny monument, zaprojektowany przez łotewskiego architekta narodowości rosyjskiej Siergiejsa Riżsa, został ostatecznie odsłonięty 30 listopada 2001 r., m.in. dzięki wsparciu finansowemu władz Republiki Austriackiej oraz Republiki Federalnej Niemiec⁶². W centrum monumentu znajduje się kamień z czarnego marmuru, na którym wyryto sentencję z Księgi Hioba: „Ziemio, nie zakryj mej krwi, by krzyk ukojenia nie zaznał” (Hi 16, 18).

Kompleks memorialny w Rumbuli – znajdujące się na przedmieściach Rygi miejsce kaźni łotewskich Żydów. Podczas dwóch dni eksterminacji: 30 listopada oraz 8 grudnia 1941 r. zgładzono ok. 25 tys. Żydów przetransportowanych z ryskiego getta. Jedynie trzem

⁵⁸ *Ibidem*, s. 464, 490, 512.

⁵⁹ G. Smirins, *Jews of Riga in the Period of Nazi Occupation (1941-1944)*, [w:] *Holocaust in Latvia. Materials of an International Conference 3-4 June 2004, Riga and the Holocaust Studies in Latvia in 2004-2005*, eds. A. Caune, A. Stranga, M. Vestermanis, Riga 2006, s. 117.

⁶⁰ A. Stranga, *The Holocaust in Occupied Latvia 1941-1945*, [w:] *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940-1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*, Riga 2005, eds. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005, s. 165.

⁶¹ G. Smirins, *op. cit.*, s. 117.

⁶² *Memorial in the Bikernieki forest*, [on-line] <http://www.jews.lv/en/content/memorial-bikernieki-forest>, dostęp: 15 III 2014.

osobom udało się przeżyć masakrę. Zbrodni dopuściło się niemieckie zgrupowanie SD Einsatzgruppen A przy współudziale jednostek SS z inicjatywy przybyłego 16 listopada 1941 r. generała SS w Rydze Friedricha Jeckelna. Pośrednią rolę w zbrodni odegrali łotewscy kolaboranci (łotewska policja pomocnicza oraz oddział pomocniczy SD, tzw. komando Viktora Arājsa), eskortujący Żydów z getta na miejsce kaźni. Zbrodnia w Rumbuli zakończyła drugi etap Holocaustu na Łotwie; po jej dokonaniu w całym kraju uchowało się przy życiu zaledwie 6 tys. osób pochodzenia żydowskiego⁶³. Monument w Rumbuli odsłonięto 29 listopada 2002 r. przy udziale najważniejszych polityków państwa: prezydent Vairis Viķe-Freibergi oraz premiera Einarsa Repše. Obiekt sfinansowały władze Łotwy, Niemiec, USA, Izraela oraz prywatni darczyńcy⁶⁴. Podobnie jak w przypadku kompleksu w Bikernieki, jego ustanowienie należy wiązać ze zmianami w łotewskiej polityce pamięci wobec Holocaustu.

Pozostałości synagogi chóralnej w Rydze – ruiny żydowskiej świątyni znajdujące się przy ul. Gogola 4. Synagoga została spalona 4 lipca 1941 r. przez łotewski oddział pomocniczy SD, tzw. komando Viktora Arājsa, wraz ze znajdującymi się wewnątrz 300 litewskimi Żydami⁶⁵. W 2001 r. na miejscu zniszczonej świątyni utworzono obiekt memorialny⁶⁶, co wpisuje się w wyżej wzmiankowaną nową politykę pamięci Łotwy wobec Holocaustu. Spalenie synagogi przy ul. Gogola odgrywa znaczną rolę w łotewskiej pamięci. Wystarczy wspomnieć, iż Łotwa nie obchodzi dnia pamięci ofiar Holocaustu 27 stycznia (rocznica wyzwolenia Auschwitz-Birkenau), tak jak cała Europa, lecz właśnie 4 lipca⁶⁷.

Pomnik pamięci Holocaustu w Šķēde pod Lipawą – obiekt upamiętniający zbrodnie na łotewskich Żydach dokonywane w latach 1941-1942. Pierwsze egzekucje przeprowadziło przybyłe z Rygi komando Viktora Arājsa, które w dniach 24-25 lipca 1941 r. zgładziło około 1,1 tys. Żydów. W kolejnym mordzie dokonany pomiędzy 15 a 17 grudnia 1941 r. przez oddział SD oraz członków łotewskich kolaborantów w rybackiej wiosce Šķēde na północ od Lipawy zginęło 2,7-2,8 tys. Żydów. Do następnych mordów w tym miejscu doszło na początku 1942 r. Do kwietnia 1942 r. unicestwiono 90% lipawskich Żydów (ogółem zginęło ich prawie 4 tys.). Pozostałe osoby narodowości żydowskiej wywieziono do obozu Kaiserwald⁶⁸. Po wojnie władza sowiecka ustanowiła w Šķēde obelisk upamiętniający 19 tys. pomordowanych patriotów sowieckich. W 2006 r. odsłonięto monument w kształcie menory, oddający hołd zamordowanym w Šķēde Żydom (3640 osób), jeńcom sowieckim

⁶³ A. Stranga, *op. cit.*, s. 167.

⁶⁴ <http://www.mfa.gov.lv/en/policy/4641/4661/4668/>, dostęp: 15 III 2014.

⁶⁵ W. Mędykowski, *op. cit.*, s. 211.

⁶⁶ Ruine der Großen Choral-Synagoge Riga, [on-line] <http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/139/Ruins-of-the-Great-Choral-Synagogue-Riga>, dostęp: 15 III 2014.

⁶⁷ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 490.

⁶⁸ A. Ezergailis, *The Holocaust in Latvia 1941-1944. The Missing Center*, Riga 1996, s. 271-295; *Mass Graves and a Memorial at Shkeede*, [on-line] http://www.liepajajews.org/mass_grave.htm, dostęp: 15 III 2014; *Denkmale für die ermordeten Juden aus Libau*, [on-line] <http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/926/Memorials-to-the-Murdered-Jews-of-Liep%C4%81ja>, dostęp: 15 III 2014.

(2000 osób) oraz łotewskim cywilom (1000 osób). Miejsca pamięci Holocaustu znajdują się również na cmentarzu żydowskim w Lipawie.

Ryskie Getto i Muzeum Holocaustu na Łotwie – muzeum i obiekt memorialny znajdujący na terenie byłego getta żydowskiego położonego w latach II wojny światowej na obszarze tzw. Moskiewskiego Przedmieścia. Do października 1941 r. na terenie getta Niemcy zgromadzili 30 tys. osób, zamordowanych następnie 30 listopada i 8 grudnia tego roku w Rumbuli. Od grudnia w getcie zaczęto osiedlać Żydów deportowanych z Austrii, Czech i Niemiec (ok. 25 tys. osób). Znaczna część została rozstrzelana w lesie Bikernieki. Pozostali przy życiu Żydzi (ok. 12 tys.) po rozwiązaniu getta w 1943 r. zostali przetransportowani do obozu koncentracyjnego Kaiserwald⁶⁹. W 2010 r. na terenie byłego getta, na którym w przeciągu ostatnich kilkudziesięciu lat nie dokonano praktycznie żadnych zmian architektonicznych, otwarto muzeum i obiekt memorialny. Póki co na dziedzińcu muzeum znajduje się wystawa zawierająca m.in. spis imion i nazwisk ponad 70 tys. Żydów zamordowanych na Łotwie podczas Holocaustu. Kolejne pomieszczenia są stopniowo rekonstruowane.

Obiekt memorialny Żanisa Lipke – muzeum narracyjne w Rydze, znajdujące się w pobliżu miejsca, gdzie Żanis Lipke wybudował prowizoryczny bunker, w którym znajdowały schronienie osoby z ryskiego getta. Miejsce to znajduje się na terenie posesji rodziny Lipków, która żyje tam po dziś dzień. Wraz ze swoją żoną Johanną Ż. Lipke wyprowadził z ryskiego getta kilkudziesięciu Żydów. W bunkrze przebywało stale 8-12 osób. Oprócz tego Ż. Lipke zdołał przetransportować i ukryć 36 Żydów w Dobeles. W bohaterskich poczynaniach Lipkemu pomagało 25 asystentów. Za swoją działalność w 1977 r. został uhonorowany przez Yad Vashem tytułem sprawiedliwego wśród narodów świata. W uroczystości wmurowania kamienia węgielnego pod monument w 2000 r. uczestniczyła prezydent Vaira Vīķe-Freiberga⁷⁰. Siedem lat później Ż. Lipke został upamiętniony również na pomniku, który odsłonięto przy ruinach synagogi choralnej przy ul. Gogola. W 2011 r. łotewska poczta wypuściła znaczki upamiętniające Ż. Lipkego i jego żonę⁷¹. Muzeum otwarto w lipcu 2013 r. w obecności prezydentów Łotwy: Andrisa Bērziņa, i Izraela: Szimona Peresa.

Muzeum Okupacji Łotwy – muzeum narracyjne w centrum Rygi założone w 1993 r., poświęcone okresowi 1940-1991 w historii Łotwy. W odróżnieniu od wileńskiego Muzeum Ofiar Ludobójstwa jest inicjatywą prywatną, aczkolwiek cieszącą się znacznym wsparciem władz (trwającą przebudowę budynku muzeum finansuje państwo). Ekspozycja, znajdująca się tymczasowo na bulwarze Rainisa 7 (stałą siedzibą muzeum jest budynek na placu Łotewskich Strzelców 1, gdzie w czasach sowieckich mieściło się Muzeum Czerwonych Strzel-

⁶⁹ A. Stranga, *op. cit.*

⁷⁰ *ŽANA LIPKES MEMORIĀLS*, [on-line] http://www.lipke.lv/index.php?m=zanis_lipke&s=start&l=en, dostęp: 15 III 2014.

⁷¹ *В Латвии посвятили марку спасителю евреев Жанису Липке*, [on-line] <http://www.jewish.ru/news/cis/2011/06/news994297844.php>, dostęp: 15 III 2014.

ców), jest podzielona na trzy zasadnicze części poświęcone pierwszej okupacji sowieckiej (1940-1941), okupacji niemieckiej (1941-1944) oraz drugiej okupacji sowieckiej (1944-1991). Znaczna część muzeum poświęcona jest represjom ZSRS, choć proporcje pomiędzy okresem sowieckim a nazistowskim zachowane są lepiej niż w podobnych placówkach w Wilnie i Tallinnie. Treść ekspozycji nie jest pozbawiona trudnych tematów – przejrzyscie pokazano kolaborację części Łotyszy z Niemcami oraz ich udział w Holocauście. Z kolei problematyka żołnierzy łotewskich walczących w mundurach niemieckich i sowieckich rozpatrywana jest jako tragedia narodu łotewskiego, która doprowadziła do tego, że członkowie rodzin byli niejednokrotnie zmuszeni walczyć przeciwko sobie⁷².

Pomnik żołnierzy polskich poległych w walkach o Dyneburg – najważniejsze miejsce pamięci polskiej historii na Łotwie. Upamiętnia wspólną z armią łotewską walkę żołnierzy polskich o Dyneburg zimą 1920 r. Operacja „Zima” trwała od 3 do 30 stycznia i doprowadziła do pełnego oczyszczenia Łatgalii z wojsk bolszewickich. Dnia 27 stycznia do Dyneburga w celu inspekcji frontu przybył J. Piłsudski⁷³. W 1927 r. pochowano tam 137 Polaków poległych w walkach o miasto. Cmentarz został w barbarzyński sposób zniszczony przez władze sowieckie pod koniec lat 50. XX w. Wraz z postępem pierestrojki i głośności Polacy w Dyneburgu powołali w 1988 r. Towarzystwo Kultury Polskiej „Promień”, które wystąpiło z ideą postawienia pomnika na miejscu spoczynku polskich żołnierzy. Monument ostatecznie został odnowiony w 1992 r. W 1999 r. na 13-metrowym krzyżu umieszczono orła z brązu⁷⁴. Obecnie pod pomnikiem odbywają się uroczystości upamiętniające polsko-łotewską walkę zbrojną z udziałem najwyższych przedstawicieli obydwu krajów⁷⁵. Nie jest to jedyne w Dyneburgu miejsce pamięci dotyczące tego epizodu. W mieście znajduje się również tablica upamiętniająca pobyt J. Piłsudskiego, a tutejsze gimnazjum polskie nosi jego imię.

Estonia

Pomnik Wojny o Niepodległość – znajdujący się w ścisłym centrum Tallinna monument poświęcony żołnierzom walczącym o niepodległość Estonii w latach 1918-1920⁷⁶. Jego odsłonięcie było związane z konfliktem wokół Brązowego Żołnierza i może być interpre-

⁷² <http://okupacijasmuzejs.lv>, dostęp: 15 III 2014.

⁷³ T. Paluszyński, *Wojna o niepodległość Łotwy 1914-1921*, Warszawa 1999, s. 329-340.

⁷⁴ B. Pastuszewski, *Z historii pomnika polskich legionistów w Dyneburgu*, [on-line] <http://akant.org/dodatki/2513-bronisaw-pastuszewski-z-historii-pomnika-polskich-legionistowq-w-dyneburgu>, dostęp: 15 III 2014.

⁷⁵ *Prezydent Bronisław Komorowski odwiedził Dyneburg*, [on-line] <http://www.prezydent.pl/aktualnosci-wizyty-zagraniczne/art,18,prezydent-bronislaw-komorowski-odwiedzil-dyneburg.html>, dostęp: 15 III 2014.

⁷⁶ Na ten temat zob. T. Paluszyński, *Walka o niepodległość Estonii 1914-1920*, Poznań 2007.

towane jako dążenie do umieszczenia w centrum Tallinna symbolu jednoznacznie identyfikowanego z estońską pamięcią (w jakimś zakresie o wymiarze antyrosyjskim). Uroczyste odsłonięcie pomnika nastąpiło 28 listopada 2008 r. z okazji 90 rocznicy powstania państwa estońskiego. Na cokole umieszczono estoński Krzyż Wolności – najwyższe odznaczenie wojskowe tego kraju, ustanowione w czasach Konstantina Pätsa i nadawane do 1925 r. Należy dodać, że część symboliki tego odznaczenia (ręka trzymająca miecz) była wykorzystywana przez estońskie formacje zbrojne w służbie niemieckiej, co może budzić złe skojarzenia wśród mieszkających w Tallinnie Rosjan. Pod pomnikiem odbywają się najważniejsze uroczystości państwowe, m.in. w Dzień Niepodległości (18 lutego).

„Brązowy Żołnierz” – zwany również „Aloszą”, pomnik żołnierzy sowieckich znajdujący się najpierw na wzgórzu Tõnismägi w centrum Tallinna, a następnie na podmiejskim cmentarzu wojennym w tym mieście. Początki tworzenia pomnika sięgają 25 września 1944 r., kiedy to pochowano 13 żołnierzy sowieckich, a miejsce ich spoczynku udekorowano skromnym drewnianym monumentem z czerwoną gwiazdą. Stał on zaledwie półtora roku – 8 maja 1946 r., w przeddzień obchodów Dnia Zwycięstwa, został wysadzony przez dwie nastolatki: Aili Jürgenson oraz Ageedę Pavel. Dziewczęta otrzymały karę ośmiu lat łagru. Ponownego odsłonięcia dokonano 22 września 1947 r., w trzecią rocznicę zajęcia Tallinna. Ustawiono tam wówczas 6,5-metrową statuę z brązu. Od 1964 r. palił się w tym miejscu wieczny ogień. Do 1991 r. przy pomniku dwa razy w roku odbywały się uroczystości związane z powrotem władzy sowieckiej (9 maja i 22 września). W kwietniu 2007 r. estońskie władze zdecydowały o przeniesieniu pomnika z centrum miasta. Kiedy 26 września archeologowie przystąpili do prac ekshumacyjnych, wybuchły starcia pomiędzy miejscowymi Rosjanami a środowiskami narodowymi. Konflikt wokół pomnika szybko nabrał charakteru międzynarodowego. Tymczasem sam „Alosza” został ponownie odsłonięty na podmiejskim cmentarzu wojskowym 8 maja 2007 r. (z udziałem premiera Andrusa Ansipa). Tam też pochowano nielicznych spośród 13 żołnierzy, po których szczątki nie zgłosiły się rodziny. Pomnik pozostaje najważniejszym miejscem pamięci dla Rosjan zamieszkujących Estonię⁷⁷.

Nagrobek Alfonsa Rebane – znajdujący się na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie nagrobek pułkownika Alfonsa Rebane, zastępcy dowódcy 20 Dywizji Waffen-SS, zmarłego w 1976 r. w RFN. Ponowny pochówek A. Rebanego odbył się w 1999 r. Było to możliwe dzięki wsparciu przedsięwzięcia przez estoński rząd kwotą 40 tys. koron. W pochówku udział wzięł m.in. głównodowodzący estońskich sił zbrojnych Johannes Kert. Przeciwno uroczystość-

⁷⁷ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 542-544.

ciem protestowała Rosja oraz partie mniejszości rosyjskiej w Estonii⁷⁸. To miejsce pamięci jest istotne dla zwolenników heroicznej interpretacji dziejów Estonii⁷⁹.

Monument w Sinimäed – najważniejsze miejsce pamięci związane z historią walki 20 Dywizji Waffen SS (estońskiej) oraz wojsk niemieckich (grupa Armii Północ) przeciwko Sowieciom w czerwcu i lipcu 1944 r. W walkach wokół Sinimäed według Marta Laara życie straciło przynajmniej 100 tys. żołnierzy (dane te są zapewne nieznacznie zawyżone)⁸⁰. Laar, dwukrotny premier Estonii i twórca estońskiego cudu gospodarczego, określił te wydarzenia jako estońskie Termopile, a biorących w nich udział żołnierzy przyrównał do uczestników walki o niepodległość Estonii 1918-1920⁸¹. Upamiętnianie żołnierzy estońskich w mundurach niemieckich rozpoczęto w 1994 r., kiedy ustanowiono 6,5-metrowy drewniany krzyż. Obecny kształt pomnik nabrał w latach 1997-2000, kiedy to wzniesiono 12-metrowy żelazny krzyż. Wokół niego ustanowiono kilka monumentów upamiętniających poszczególne oddziały biorące udział w walkach, np. w 2006 r. dodano pomniki honorujące belgijskich i holenderskich żołnierzy Waffen-SS⁸². W ostatnią sobotę lipca corocznie przy memoriale odbywają się obchody upamiętniające starcia pod Sinimäed.

Muzeum Okupacji w Tallinnie – w przeciwieństwie do podobnych placówek w Wilnie i Rydze jest inicjatywą w zupełności prywatną prowadzoną przez fundację Kistler-Ritso Eesti, na czele której stoi przedstawicielka estońskiej diaspory Olga Kistler-Risto. Muzeum mieszczące się na ulicy Tompea zostało otwarte w 2003 r. Ekspozycja dotyczy okresu 1940-1991 w historii Estonii, przy czym jedynie bardzo niewielka jej część poświęcona jest okupacji niemieckiej. Narracja, z którą styka się odwiedzający, jest nasycona heroizmem i martyrologią narodu w większym stopniu aniżeli w przypadku Muzeum Okupacji w Rydze czy nawet Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Wilnie. Jednoznacznie pozytywna ocena Estończyków walczących w szeregach 20 Dywizji Waffen SS czy podkreślenie olbrzymiej skali sowieckich represji kontrastuje z niemal zupełnym przemilczeniem epizodów Holocaustu w Estonii⁸³.

Pomnik Lindy – pomnik bohaterki estońskiego eposu narodowego *Kalevipoeg* autorstwa Friedricha Reinholda Kreutzwalda⁸⁴. W utworze Linda była matką Kalevipoega i żoną Ka-

⁷⁸ *Перезахоронение прошло без инцидентов*, [on-line] <http://www.moles.ee/99/Jun/28/3-3.html>, dostęp: 5 XI 2014.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 542.

⁸⁰ M. Laar, *Эстония во второй мировой войне*, Таллинн 2005, s. 46.

⁸¹ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 529.

⁸² M. Laar, *Синимяэд 1944* (broшура autorstwa Marta Laara pochodząca z Muzeum Historii Wojny w Vaivara znajduje się w zbiorach autora); *В Эстонии открыты памятники ветеранам СС*, [on-line] <http://lenta.ru/news/2006/07/29/monument/>, dostęp: 5 XI 2014.

⁸³ *General information on the Museum*, [on-line] <http://www.okupatsioon.ee>, dostęp: 15 III 2014; T. Stryjek, *op. cit.*, s. 515.

⁸⁴ F. R. Kreutzwald, *Kalevipoeg*, [on-line] <http://kpoeg.narod.ru>, dostęp: 15 IV 2014.

leva. Pomnik Lindy został wykonany przez estońskiego rzeźbiarza Augusta Weizenberga i ustawiony w parku w Tallinnie, niemal naprzeciwko baszty „Długi Herman”, w 1920 r. W późniejszym czasie dodano tablicę z tekstem z wiersza poetki Marie Under: „Ciągłe myślę o tych, których zabrano stąd. Ich cierpienie woła do Nieba”.

Pod pomnikiem Lindy w rocznicę pierwszej wielkiej deportacji sowieckiej z Estonii, każdego 14 czerwca odbywają się uroczystości upamiętniające z udziałem najważniejszych polityków w państwie⁸⁵. Tradycja ta sięga czasów Śpiewającej Rewolucji. W 2013 r. w uroczystościach wziął również udział patriarcha moskiewski Cyryl, co mogło sugerować odwilż w rosyjsko-estońskich sporach o historię⁸⁶.

Kompleks memorialny w Maarjamäe – znajdujący się na wschodnim przedmieściu Tallinna cmentarz żołnierzy walczących w II wojnie światowej. Pierwotnie poświęcony był wyłącznie żołnierzom Armii Czerwonej, jednakże na początku lat 90. popadł w ruinę. Odnowiono go, dodając przy tym cmentarz żołnierzy niemieckich oraz Estończyków walczących po stronie III Rzeszy. Uroczyste otwarcie z udziałem prezydenta Lennarta Meriego odbyło się 8 maja 2005 r., w 60 rocznicę zakończenia II wojny światowej⁸⁷. Renowację kompleksu memorialnego sfinansowały władze miejskie Tallinna, mieszkający za granicą weterani oraz estońskie państwo⁸⁸. Co ciekawe, na płytach znajdujących się na nowym cmentarzu są wyryte nazwy nie tylko formacji wojennych uczestniczących w walkach po stronie niemieckiej, lecz również jednostek biorących w udział w represjach przeciwko cywilom (formacja Omakaitse, 286 i 288 bataliony policyjne), co ustaliła Międzynarodowa Komisja do spraw Zbadania Zbrodni Przeciwko Ludzkości, powołana, o ironio, przez Lennarta Meriego⁸⁹.

Pomnik tzw. żołnierza z Lihuli – monument żołnierza w niemieckim mundurze, oddający cześć Estończykom walczącym w szeregach armii niemieckiej podczas II wojny światowej (głównie 20 Dywizja Waffen-SS). Pomnik, odsłonięty w rejonowym mieście Parnawa w 2002 r., był opatrzony inskrypcją głoszącą oddanie „hołdu wszystkim Estończykom, którzy w latach 1940-1945 polegali w walce za ojczyznę i wolność Europy”. Miejscowe władze szybko usunęły obiekt (po konsultacji z premierem Siimem Kallasem), a na jego miejsce w kolejnym roku postawiły bardziej neutralny w wymowie pomnik poświęcony „bojownikom o odbudowanie niezależności państwowej w II wojnie światowej”. Budzący emocje obiekt został odsłonięty ponownie 20 sierpnia 2004 r. dzięki wsparciu wójta pobliskiej

⁸⁵ *Памяти жертв репрессий*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/pamyati-zhertv-repressij.d?id=19130632>, dostęp: 15 III 2014.

⁸⁶ *Премьер-министр Ансип: визит патриарха Кирилла – знак налаживающихся отношений*, [on-line] <http://valitsus.ee/ru/novosti-pravitelstva/prjess-rjelizo/75357/премьер-министр-ансип:-визит-патриарха-кирилла---знак-налаживающихся-отношений>, dostęp: 15 III 2014.

⁸⁷ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 542.

⁸⁸ *На Maarjamae будет мемориал героям*, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/na-maaryamae-budet-memorial-geroyam?id=9690923>, dostęp: 5 XI 2014.

⁸⁹ *Репорты международной комиссии Эстонии по расследованию преступлений против человечности: Этап II – Оккупация Эстонии Германией 1941-1944*, Тарту 2005, s. 25-26.

miejsowości Lihula, byłego dysydenta i negacionisty zarazem, Tiita Madissona. Kwestia pomnika za sprawą rosyjskich mediów wkrótce zyskała międzynarodowy rozgłos (protestowało też centrum Simona Wiesenthala), wobec czego estońskie władze zdecydowały się na jego usunięcie. Przeprowadzona 2 września operacja nie obyła się bez konfrontacji – tłum obrońców rozpraszano z użyciem gazu łzawiącego. W odpowiedzi na te wydarzenia w kilku miejscach doszło do naruszeń pomników żołnierzy sowieckich (sprawa ta *de facto* stanowiła preludium do sporu wokół „Brązowego Żołnierza”). Od 12 października 2005 r. monument znajduje się w prywatnym Muzeum Walki o Wolność Estonii w Lagedi nieopodal Tallinna. Placówka ta, kierowana przez Johannesa Törsa, mieści bogatą ekspozycję poświęconą m.in. walce estońskich oddziałów Waffen-SS oraz Leśnych Braci⁹⁰.

Pomnik żołnierzy estońskich walczących w II wojnie światowej – monument ustanowiony w Parnawie na miejsce żołnierza z Lihuli. Pomimo bardziej neutralnej wymowy, również odsłonięcie tego pomnika wywołało protest rosyjskiej dyplomacji⁹¹.

Nagrobek Konstantina Pätsa na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie – nagrobek ministra obrony z czasów estońskiej wojny o niepodległość, wielokrotnego premiera, wreszcie autorytarneho przywódcy międzywojennej Estonii (1934-1940). W lipcu 1940 r. K. Päts został aresztowany i zesłany w głąb ZSRS. W 1954 r. osadzono go w szpitalu psychiatrycznym w Kalininie, gdzie dwa lata później zmarł. Szczątki estońskiego przywódcy powróciły do ojczyzny dopiero w 1990 r. i zostały złożone na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie. Postać K. Pätsa wywołuje sprzeczne reakcje w estońskim społeczeństwie. Przykładem tego może być fakt, że w 2009 r. grób został sprofanowany⁹².

Pomnik admirała Johana Pitki w Tallinnie – admirał Johan Pitka był m.in. założycielem estońskiej floty wojennej, jednym z twórców Kaitseliit (estońskiej zbrojnej formacji obrony terytorialnej) oraz kawalerem Krzyża Wolności. W sierpniu 1944 r. polityk ten pojawił się w Tallinnie, gdzie zaczął organizować Grupę Bojową admirała Pitki. Jego oddział skoszarowano w Kehrze, obok żołnierzy 20 Dywizji Waffen-SS. W odróżnieniu od nich „chłopcy Pitki” służyli pod estońską symboliką narodową. W dniach 22-24 września 1944 r. wzięli udział w walkach o Tallinn z nacierającą Armią Czerwoną. Po zajęciu miasta J. Pitka został aresztowany w niewyjaśnionych do dziś okolicznościach⁹³. Obecnie w Estonii postać J. Pitki

⁹⁰ *Ibidem*, s. 540-541.

⁹¹ В Пярну установили памятник ветеранам СС, [on-line] http://nato.sitcity.ru/ltext_0811173419.phtml?p_id=lttext_0811173419.p_0811183828, dostęp: 15 III 2014.

⁹² В Пярну установили памятник ветеранам СС, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/criminal/nadgrobie-pyatsa-oblili-krasnoj-kraskoj.d?id=21769125>, dostęp: 15 III 2014; Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с вопросом СМИ относительно открытия в Эстонии памятника бывшим легионерам эстонской дивизии “Ваффен – СС”, 25 XI 2003, [on-line] <http://www.mid.ru/bdomp/Ns-reuro.nsf/arh/432569D80022027E43256DEA0029E628?OpenDocument>, dostęp: 15 III 2014.

⁹³ R. Wnuk, *op. cit.*, s. 22-23.

i jego żołnierzy otacza legenda; w polityce pamięci jego upamiętnianie to obranie „trzeciej drogi”, odmiennej od upamiętniania ponad 100 tys. innych Estończyków walczących pod rozkazami niemieckimi bądź sowieckimi⁹⁴. Pomnik admirała u stóp wzgórza Toompea w stolicy został odsłonięty 19 lutego 2002 r. (w 130 rocznicę urodzin admirała), w obecności m.in. prezydenta Lenarta Meriego, mera Tallinna Edgara Savisaara oraz kontradmirała Tarmo Kõutsa (miejsce pomnika było tymczasowe ze względu na fakt, iż miało tu powstać Muzeum Okupacji)⁹⁵. Pięć lat później pomnik został ponownie odsłonięty, nieopodal rogu ulic Toompea i Vismari, w obecności premiera Andrusa Ansipa, mera Tallinna Jüri Ratas-a, głównodowodzącego estońskich sił zbrojnych Antsa Laaneotsa oraz przewodniczącego Kalevipoega Raivo Lumiste⁹⁶. Warto zauważyć, że wydarzenie to zbiegło się w czasie z wypadkami wokół „Brązowego Żołnierza”.

Kwaterna tzw. fińskich chłopców na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie – miejsce spoczynku żołnierzy estońskich walczących podczas II wojny światowej w Armii Fińskiej. Po ogłoszeniu przez Niemców mobilizacji w szeregi 20 Dywizji Waffen-SS część Estończyków wybrała ucieczkę do Finlandii, a następnie walkę w szeregach 200 Pułku Piechoty, który wziął udział w obronie Karelii przed Armią Czerwoną⁹⁷. Po zawieszeniu broni pomiędzy Finlandią a ZSRS 2 września 1944 r. korpus fińskich chłopców powrócił do Estonii, gdzie wziął udział najpierw w obronie kraju przed Armią Czerwoną, a następnie w próbie ustanowienia rządu Ottona Tiefa w Tallinnie. Podczas toczonych z Niemcami starć w przeddzień zajęcia miasta przez Sowietów (22 września 1944 r.) fińskim chłopcom udało się m.in. wywiesić na tzw. Długim Hermanie flagę estońską⁹⁸.

Pomnik Holocaustu w Klooga – pomnik postawiony w miejscu dawnego niemieckiego obozu koncentracyjnego w miejscowości Klooga. Obóz założono tam we wrześniu 1943 r. jako część systemu obozów koncentracyjnych Vaivara. Pod koniec lipca 1944 r. w Klooga przebywało ok. 2330 Żydów. Ochronę obozu wypełniała 3 Rota 287 Batalionu Policyjnego sformowanego z Estończyków. Dnia 19 września 1944 r. wobec niemożliwości pełnej ewakuacji obozu naziści (przy współudziale estońskich kolaborantów) zamordowali pozostających przy życiu więźniów. Zgładzono wówczas około 2 tys. Żydów⁹⁹. W 1951 r. na miejscu obozu władze sowieckie ustanowiły znak upamiętniający „ofiary faszyzmu”. Dnia 1 września 1994 r. z inicjatywy wspólnoty estońskich Żydów postawiono nowy pomnik.

⁹⁴ T. Stryjek, *op. cit.*, s. 530.

⁹⁵ В Tallине открыт памятник адмиралу Питка, [on-line] <http://rus.delfi.ee/archive/v-talline-otkryt-pamyatnik-admiralu-pitka?id=3113858>, dostęp: 5 XI 2014; Tallin utverdil projekt планировки Вабадузе, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/business/tallin-utverdil-proekt-planirovki-vabaduze?id=4148360>, dostęp: 5 XI 2014.

⁹⁶ В Tallинне откроется памятник Питке, [on-line] <http://rus.delfi.ee/daily/estonia/v-tallinne-otkroetsya-pamyatnik-pitke?id=15106486>, dostęp: 5 XI 2014.

⁹⁷ J. Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław 2002, s. 225.

⁹⁸ J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, s. 160-161.

⁹⁹ *Репорты международной комиссии Эстонии...*, s. 20, 25.

1. Nagrobek Juozasa Ambrazevičiausa (fot. M. Wojnar)

2. Obiekt memorialny powstania czerwcowego w Kownie wraz z Muzeum Deportacji i Oporu (fot. M. Wojnar)

3. Kompleks pamięci w parku Pokoju Tuskulėnai (fot. M. Wojnar)

4. Muzeum Ofiar Ludobójstwa (fot. M. Wojnar)

5. Popiersie Generała Jonasa Žemaitisa „Vytautas”
(fot. M. Wojnar)

6. Pomnik w Ponarach (fot. M. Wojnar)

7. Monument w Kownie (fot. M. Wojnar)

8. Państwowe Muzeum Żydowskie w Wilnie im. Gaona (fot. M. Wojnar)

9. Dawny Pałac Prezydencki (fot. M. Wojnar)

10. Mauzoleum Matka i Serce Syna (fot. M. Wojnar)

Łotwa

11. Pomnik Wolności (fot. M. Wojnar)

12. Pomnik Wyzwolicielei Rygi (fot. M. Wojnar)

13. Cmentarz Braterski w Rydze (fot. M. Wojnar)

14. Cmentarz wojenny w Lestene (fot. M. Wojnar)

15. Pomnik obrońców Bauski (fot. M. Wojnar)

◀ 16. Figura Łaczplesisa na fasadzie łotewskiego sejmu

17. Pomnik wojny o niepodległość
Łotwy (fot. M. Wojnar)

18. Pomnik Kārlisa Ulmanisa
w Rydze (fot. M. Wojnar)

19. Kompleks memorialny przy stacji kolejowej Torņakalns (fot. M. Wojnar)

20. Pomnik w Salaspils (fot. M. Wojnar)

21. Monument Bikernieki (fot. M. Wojnar)

22. Kompleks memorialny w Rumbuli (fot. M. Wojnar)

23. Pozostałości synagogi chóralnej w Rydze (fot. M. Wojnar)

24. Pomnik pamięci Holocaustu w Škęde pod Lipawą (fot. M. Wojnar)

25. Ryskie Getto i Muzeum Holocaustu na Łódwie (fot. M. Wojnar)

26. Obiekt memorialny Żanisa Lipke (fot. M. Wojnar)

27. Muzeum Okupacji Łotwy (fot. M. Wojnar)

28. Pomnik żołnierzy polskich poległych w walkach o Dyneburg (fot. D. Hallmann)

◄ 29. Pomnik Wojny o Niepodległość
(fot. M. Wojnar)

30. „Brązowy Żołnierz” (fot. M. Wojnar)

31. Nagrobek Alfonsa Rebane (fot. M. Wojnar)

32. Monument w Sinimäed (fot. M. Wojnar)

33. Muzeum Okupacji w Tallinnie (fot. M. Wojnar)

34. Pomnik Lindy (fot. K. Całus)

36. Pomnik tzw. żołnierza z Lihuli (fot. M. Wojnar)

35. Kompleks memorialny w Maarjamäe (fot. M. Wojnar)

37. Pomnik żołnierzy estońskich walczących w II wojnie światowej (fot. M. Wojnar)

38. Pomnik admirała Johana Pitki w Tallinnie (fot. de.wikipedia.org)

39. Nagrobek Konstantina Pätsa na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie (fot. M. Wojnar)

40. Kwatera tzw. fińskich chłopców na Cmentarzu Leśnym w Tallinnie (fot. M. Wojnar)

41. Pomnik Holocaustu w Klooga
(fot. wikipedia.pl)

42. Tablica upamiętniająca ucieczkę ORP
„Orzeł” w Tallinie (fot. M. Wojnar)

Dnia 24 lipca 2005 r. z udziałem prezydenta Estonii Arnolda Rüütela i ambasadora Izraela Shemi Tzura dokonano odsłonięcia monumentu w obecnej formie. Rok wcześniej w Klooga premier A. Ansip przeprosił za udział Estończyków w Holocauście¹⁰⁰. Pomimo tych gestów obecność pamięci o Holocauście w przestrzeni społecznej Estonii jest zauważalnie mniejsza niż na Łotwie¹⁰¹.

Tablica upamiętniająca ucieczkę ORP „Orzeł” w Tallinnie – znajdująca się przy Muzeum Morskim tablica upamiętniająca ucieczkę polskiego okrętu podwodnego z Tallinna. Dnia 15 września 1939 r. władze estońskie pod naciskiem niemieckim internowały i rozbroiły „Orła”. W nocy z 17 na 18 września jednostka dowodzona przez kpt. mjr. Jana Grudzińskiego uciekła z Tallinna. Wydarzenia te stały się pretekstem do utworzenia na terenie Estonii sowieckich baz wojskowych¹⁰².

Autor pragnie podziękować Kamilowi Całusowi (OSW) oraz Dawidowi Hallmannowi za udostępnienie zdjęć.

¹⁰⁰ *Denkmäler Klooga*, [on-line] <http://www.memorialmuseums.org/denkmaeler/view/157/Klooga-Memorials>, dostęp: 15 III 2014.

¹⁰¹ Por. A. Weiss-Wendt, *Why the Holocaust Does Not Matter to Estonians*, „Journal of Baltic Studies” 2008, No. 39(4), s. 475-497.

¹⁰² *Miejsca pamięci związane z Polską, Polakami i Polonią*, [on-line] <http://www.tallinn.msz.gov.pl/pl/ambasada/polonica/?printMode=true>, dostęp: 15 III 2014.

